

א. ארזי (ירושלים) / שיחה בהלכות פסח

אוצר הידיעות, שרכש לו התלמיד בשיעורים הקודמים משמש בסיס לשיעור החדש. עם זה מוטל על המורה להגיש את החומר לתלמידים בכמות הדרושה ובאיכות הרצויה. כל הפרוה לאחד הקצוות, פחות מדי או יותר מדי, עלולה להתנגם במורה ובתלמיד כאחד. הנושא של שיחתנו נוח מאד מבחינה אחת, כי היסוד לבניין קיים כמעט אצל כל ילד יהודי. כל אחד ראה פעם סדר לביל הפסח, אכל מצה וגם קרא משהו על זה בתורה, אולם שפע החומר מהווה קושי רב לעומת הזמן המצומצם העומד לרשות המורה, והנושאים הקשורים בפסח מרובים מאוד. הנה אחדים מהם: שבת הגדול; בדיקת חמץ וביעורו; חמץ ומצה; הלכות קרבן פסח; פסח ראשון ופסח שני; הסדר (מסובין, ארבעה בניס, ארבע קושיות, ארבע כוסות, אפיקומן ועוד); הגדה של פסח; תנופת העומר וספירת העומר (הויכוח עם הצדוקים בפירוש "ממחרת השבת" וההוכחות נגד הצדוקים); התפילות (השינויים — תפילת טל); הלכה ואגדה בפסח; מנהגים וידע'עם (פולקלור) ועוד.

א. הקשר בין התורה שבכתב לבין התורה שבעל פה המורה המלמד הלכה חייב להרגיש בכל הזדמנות את הקשר ההדוק שבין התורה שבעל-פה לבין התורה שבכתב. על המורה לקיים את צו התורה "ושננתם לבניך" — תלמידך, ועליו לדאוג לכך, שהתלמיד ידע את הפסוק לא רק מתוך התושבע"פ, אלא גם ובעיקר מן המקור, מן התורה שבכתב. לשם כך עליו להשתמש בכל הזדמנות, כדי להביא את התלמיד לידי עיון בספר התנ"ך. הברכה תהיה כפולה: בדרך זו יקנה התלמיד תורת אלקים חיים ובו בזמן יתרגל לחוש את ההרמוניה שבשתי התורות כאחת.

ב. החומר בתורה שבכתב

בבוא המורה לדון על חג הפסח לאור ההלכה, על אחד הנושאים שסימנתי לעיל, טוב יעשה, אם יטיל על התלמיד לחפש ולגלות את כל הפסוקים בתורה ובגביאים הקשורים ביציאת מצרים. פסוקים אלה יעתיק התלמיד למחברת העבודה, והם ישמשו נקודת מוצא לשיעורים בתושבע"פ.

והנה המקורות בתנ"ך העומדים לרשות המורה:

שמות יב, א—כח; שם, שם לט; שם, שם מג—נ; שם יג, ג—י; שם כ, ב; שם כג, טו; שם, שם יח; שם לד, יח; שם, שם כה; ויקרא יט, לו; שם כג, ה—ח; במדבר טו, א—ד; שם טו, לח—מא; שם כח, טז—כה; דברים ה, טו; שם טו, א—ח; יהושע ה', י"א; מלכים ב, כג—כג; יחזקאל מה, כא—כד; עזרא ג, יט—כב; דברים ה' ימים ב' ל, א—ה; שם, שם יג—כב; שם לה, א—יט;

נוסף על חומר זה יכין לו המורה מבחר משניות, הלכות מתאימות מן הרמב"ם ודינים מקבילים בשו"ע.

ג. יציאת מצרים — יסוד לתורה כולה.

אגב לימוד המשנה (פסחים פרק י') ואפילו עם גמר חמש המשניות הראשונות, המסתיימות בהודייה לה' («הוציאנו מעבדות לחירות, וכו'»), כדאי שהמורה ישוחח עם תלמידיו על יציאת מצרים — היסוד לתורה. נברר נא לעצמנו את עיקרי הנושא. אפשר לומר שיציאת מצרים היא היסוד ואבן-השתייה לתורה; כלומר הרבה מצוות מן התורה מבוססות על יציאת מצרים, כגון — מצות שמירת שבת: «זוכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויוציאך ה' אלקיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה. על כן צוך ה' אלקיך לעשות את יום השבת»¹; שלושת הרגלים, פסח, שבועות וסוכות, ונוסף על כך מצוות שהן שקולות כנגד התורה כולה; מיד בספר שמות מזכירה התורה את מצות תפילין, «והיה לאות על ירך ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך, כי ביד חזקה הוציאך ה' כמצרים»²; מצות יציאת מצרים, «דבר אל בני ישראל — — — ועשו להם יציאת — — — למען תזכרו ועשיתם את כל מצותי — — — אני ה' אלקיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלקים»³. מצאנו יסודות התורה, שנשענים על יציאת מצרים: במעמד הר סיני, כשה' מתגלה בפעם הראשונה בתולדות האנושות לתת לעמו את עשרת הדברות, שהם היסוד לתרבות האנושית כולה: «אנכי ה' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים»⁴. יציאת מצרים משמשת איפוא יסוד לכל פרשת היחסים בין ה' לישראל. ע"י יציאת מצרים קיבל עם ישראל על עצמו עול מלכות שדי, מכאן גם נובע החיוב בקיום המצוות.

יציאת מצרים מזכירים אנו, יום, יום, בשכבנו ובקומנו בתפילת קריאת-שמע. (מזכירין יציאת מצרים בלילות... שנאמר: למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיידך, ימי חיידך — הימים, כל ימי חיידך — הלילות) — כמה שונה איפוא הזכרת יציאת מצרים בליל הפסח מבכל ערב רגיל?

בכל יום ויום מזכירים רק את יציאת מצרים, אבל בליל הפסח מוקדש כל הלילה כולו אך ורק לנושא זה. בלילה זה מגוללים לעיני המסובין את היריעה הרחבה של האיפוס ההירואי, המשקף את שיחרור העם. כל פרטי הסדר, אף המאכלים וצורת הישיבה בכלל, מכוונים למטרה אחת ויחידה — להחיות מחדש את המאורע הגורלי, ולעורר בכל אחד חוויה בלתי-אמצעית, כאילו הוא יצא ממצרים. כאן בזכירה בעלמא לא סגי, אלא המצוה היא דוקא לספר בהרחבה ביציאת מצרים, וכל המרבה לספר הרי זה משובה. «ואפילו כולנו חכמים... כולנו יודעים את התורה מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים».

1. דברים ה, טו.

2. שמות יג, ג-ד.

3. במדבר טו, לח-מא.

4. שמות כ, ב.

וכך פוסק הרמב"ם: "מצות עשה של תורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים כליל ט"ו בניסן, שנאמר: "זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים"⁵.

במכילתא דרשב"י מובא⁶: "והיה כי ישאלך בנך מחר לאמר, יכול אם שאלך, אתה מגיד לו, ואם לאו, אי-איתה מגיד לו? תלמוד לומר: "והגדת לבנך", אף על-פי שלא שאלך; אין לי אלא בזמן שיש לו בן, בינו לבין עצמו, בינו לבין אחרים, מניין? תלמוד לומר "ויאמר משה אל העם זכור..."

ההגדה (מלשון "והגדת לבנך") תופסת את המקום המרכזי בסדר ליל הפסח. ביסודה, כפי שראינו, אין היא לא מנהג ולא תקנת חכמים, אלא הלכה גמורה, מצוה מן התורה, אחת מרמ"ח מצוות עשה. חכמינו הרבו לספר ביציאת מצרים (כמסופר בהגדה) והשו"ע פוסק⁷: "חייב אדם לעסוק בהלכות פסח וביציאת מצרים... עד שתחטפנו שיהא".

הנושא המרכזי לסיפור יציאת מצרים: "עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' אלקינו משם". רעיון החופש היה הציר המרכזי שבשיחת חכמינו, אבן השואבת שבכוח מסתורין משכה אליה את לב כל המסובין, בפעם הראשונה בתולדות אדם יצא עם שלם לחרות, "כי לי בני-ישראל עבדים — ולא עבדים לעבדים". פסוק זה מסכם בקיצור נמרץ את ערכה האמיתית של כל פרשת יציאת מצרים, המשמשת, כפי שראינו, רקע ויסוד לתורת ישראל.

ד. עבד נרצע ופועל

ההלכה של רב, "פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי-היום" — מבוססת על הפסוק: "כי לי בני ישראל עבדים, עבדי הם, ולא עבדים לעבדים"⁸. התלמוד מחנך את האדם לאחריות ולמשמעת מוסרית. על האדם לעמוד בדיבורו, "כל החוזר בו ידו על התחתונה", ועליו לשאת בנזק שגרם לחברו. אולם לפועל היומי, העובד אצל בעל-הבית, והמרותק למקום עבודה, נתנו חכמינו זכות מיוחדת — הוא רשאי לחזור בו אפילו בחצי היום, כי המעביד התייחס אליו כהתייחס אל עבד. חכמינו רצו להפגין את חרותו, ועל-כן קבעו: הוא חופשי לעזוב את העבודה כל אימת שירצה. בפסוק "כי לי בני-ישראל עבדים" קשור גם דין עבד נרצע. בקשר לדין זה מביאה הגמרא דר-ר'יה, בין רבן יוחנן בן זכאי לבין תלמידיו, "מה ראה העבד הזה לירצע באזנו יותר מכל אבריו? אמר להם רבן יוחנן בן זכאי: "און ששמעה לפני הר סיני 'כי לי בני ישראל עבדים' והלך זה וקנה אדון לעצמו, לפיכך הבוא האזון ותירצע"⁹.

5. חמץ ומצה, פרק ז.

6. שמות יג, ג.

7. א"ח תפא, ב.

8. בבא מציעא, י.

9. ירושלמי קידושין א, ב; בבלי קידושין כב.

ה. ארבע כוסות

כמו רוב מנהגי הסדר דיניו כך גם דין שתית היין בליל הסדר עתיק מאד. בספר היובלות¹⁰ מתאר המחבר את פסח מצרים, שבני־ישראל ישבו ואכלו את הפסח ושתו יין.

טעמים רבים נאמרו בדין זה על שום מה תיקנו חכמינו לשתות ארבע כוסות בליל הסדר. המפורסם ביותר הוא זה של רבי יוחנן: "כנגד ארבע גאולות". ארבע לשונות הגאולה משקפות את ארבעת השלבים של הגאולה. קודם יש לשחרר את העם מעבודתו הפיזית ואח"כ לזקוף את קומתו על־ידי החדרת ההכרה העצמית של עם בן־חורין (ואשבר מטת עלכם ואולך אתכם קוממיות — ויקרא כו, יג) אולם המטרה הסופית היתה: "ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלקים". תנאי מפורש התנה בורא העולם עם משה ועמו: "בהוציאך העם ממצרים תעבדון את האלקים על ההר הזה". מעמד הר סיני הוא המטרה הנכספת של יציאת מצרים.

מצוה זו של ארבע כוסות, אעפ"י שאינה מפורשת בתורה, הקפידו בה חכמינו יותר במצוה דאורייתא. המשנה קובעת: עני שבעניים המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו גבאי צדקה מארבע כוסות¹¹. אפילו מי שהיין מזיק לו, צריך לדחוק עצמו ולשתות (שו"ע).

על רבי יהודה בר אלעאי מסופר, שהיה שותה ארבע כוסות, והיה חוגר צדעיו מחמת מיחוש הראש מן הפסח ועד העצרת¹². הרשב"ם בפירושו לפסחים (צט): חייב אדם למכור מלבושו או ללוות או להשכיר עצמו, כדי לקנות יין. אף הנשים חייבות במצות ארבע כוסות (אעפ"י שהיא מצות עשה שהומן גרמה) "לפי שאף הן היו באותו נס"¹⁴.

חכמינו ייחדו לאשה תפקיד ראשי בגאולת העם — "בזכות נשים צדקניות שבאותו הדור נגאלו אבותינו ממצרים"¹⁵. וכך פוסקת ההלכה: תנו רבנן, הכל חייבין בארבע כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים¹⁶.

ארבע כוסות מטרתן איפוא להבליט את רעיון החירות הגופנית והרוחנית שביציאת מצרים, שנתבשרה לנו ע"י ארבע לשונות הגאולה.

10. מס, ו.

11. ירושלמי פסחים, פ"ה, ה"א.

12. פסחים פ"ה, מ"א.

13. נדרים מט:

14. פסחים קח:

15. סוטה י"א:

16. פסחים קח:

17. פסחים פ"ה, מ"א.

ג. מסובין

אנו מפגינים את חרותנו בצורה מוחשית. ע"י הסיבה ז.א. שוכבים על כסת או על מיטה ונשענים על היד השמאלית. בתקופה הקדומה היו נוהגים אצילי העם לאכול בהסיבה על גבי מיטות, בלילה הזה כל אחד מישראל מרגיש עצמו בן-חורין דוגמת האצילים. ומכאן הדין במשנה: „ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב“¹⁷. בלילה זה אפילו עני שבישראל מסב מתוך רגש של חרות ופדות הנפש. אילו דברים טעונים הסיבה? ארבע כוסות, כזית מצה, „כורך“ ואפיקומן¹⁸.

ד. השפעת יציאת מצרים בשעת החברתי

העולם העתיק מושתת היה על משטר דר-מעמדי: מעמד המיוחסים ומעמד המקופחים. על אלה נמנו לא רק העבדים, אלא גם הגרים — הזרים; מנת חלקם היו דיכוי ועלבון, השפלה ויאוש. התורה קבעה כלפי הגר יחס של חמלה ורחמים „וגר לא תונה ולא תלחצנו, כי גרים הייתם בארץ מצרים“¹⁹. רק עם שחי מאות בשנים, חיים של דיכוי ושיעבוד בתוך סביבה אויבת, מסוגל להבין לגפש הגר, ולהיענות לתביעה המוסרית — „וגר לא תונה ולא תלחצנו“.

תביעה זו מחייבת אותנו כלפי כל חלש ומוכה גורל. מיד אחרי הפטוק הקודם באה הדרישה: „כל אלמנה ויתום לא תענון“. זכר השיעבוד והגאולה נעשה יסוד להשקפת עולם, המוצאת ביטויה בחיי יום-יום במעשי צדק ויושר כלפי כל הנברא בצלם אלוקים. בכל מקום שהתורה פונה אלינו בתביעה של יושר וצדק, מזכירה היא את הגלות והגרות שעברו עלינו במצרים. „אבני צדק והין צדק יהיה לכם אני ה' אלוקים אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים“²⁰.

יש רק צדק אחד, כשם שקיימת רק אמת אחת, כשמקפחים את הצדק כלפי האחד — אף אם הוא גר זור — באים לידי קיפוח הצדק כלפי האזרח בעל הזכויות המלאות.

חכמינו בעינם החדה חדרו עד לתהום של יצרי לב אנוש, והעלו משם אמת פסיכולוגית גדולה, המזהירה מתוך האגדה הבאה:

„בשעה שאמרו הגבעונים ליהושע: עלה אלינו מהרה והושיעה לנו — באותה שעה אמר יהושע: וכי בשביל הגרים הללו אנו מטריחים על הציבור?!“

אמר לו הקדוש-ברוך-הוא: יהושע, אם תרחיק את הרחוקים, סופך לרחק את הקרובים“.

האידיאה המרכזית, העוברת כחוט השני בתורה כולה, היא האידיאה של חרות שלימה לכל. אידיאה זו מתגשמת בחיי יום-יום על-ידי קיום המצוות. עלינו להזכיר את פרשת יציאת מצרים יום-יום, ערב ובוקר, אולם ליל הסדר כולו קודש לפרשה זו, שעיצבה את דמותו של עמנו בכל הדורות.

18. ע"י פסחים קח. 20. ויקרא יט, לא

19. שמות כב, כ.

20. ע"י פסחים קח.

דעת-מכללת הרצוג

מתוך "מעיינות" ג. מאסף לעניני חינוך והוראה, עורך: חיים חמיאל, ירושלים תשל"ט

דף מחוז ההגדה של מנטובה, שכ"ט